

11003007
МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М.П. ДРАГОМАНОВА

СИСТЕМА І СТРУКТУРА

СХІДНОСЛОВ'ЯНСЬКИХ МОВ:

ПАМ'ЯТІ АКАДЕМІКА Л.А. БУЛАХОВСЬКОГО

Збірник наукових праць

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

КИЇВ
ЗНАННЯ УКРАЇНИ
2006

Обов'язковий примірник

29086882
115
115
115

Редакційна колегія:

В.І. Гончаров, канд. філол. наук, професор (відповідальний редактор);
А.М. Григораш, канд. філол. наук, доцент (відповідальний секретар);
М.Я. Брицин, докт. філол. наук, професор;
Л.П. Іванова, докт. філол. наук, професор;
Ф.О. Нікітіна, докт. філол. наук, професор;
Н.І. Озерова, докт. філол. наук, професор;
М.Я. Плющ, докт. філол. наук, професор;
О.О. Тараненко, докт. філол. наук, професор;
Л.С. Віннічук, канд. педагог. наук, доцент;
О.І. Дашенко, канд. філол. наук, доцент;
М.П. Дворжецька, канд. філол. наук, професор;
Т.І. Плужнікова, канд. філол. наук, доцент;
Т.В. Слободянюк, канд. філол. наук, доцент;
М.М. Тягунова, канд. філол. наук, доцент;
Н.В. Хруцька, канд. філол. наук, доцент.

Рецензенти:

Н.Л. Іваницька, докт. філол. наук, професор;
Є.А. Карпіловська, докт. філол. наук;
Т.Ю. Ковалевська, докт. філол. наук;
Л.М. Полюга, докт. філол. наук, професор;
О.А. Сербенська, докт. філол. наук, професор.

С40 Система і структура східнослов'янських мов: Пам'яті академіка Л.А. Булаховського: Зб. наук. праць (Редкол.: В.І. Гончаров (відп. ред.) та ін. — К.: Знання України, 2006. — 316 с. Бібліогр. в кінці ст. — Укр., рос.
ISBN 966-7201-26-0

У збірнику вміщено наукові праці докторантів, аспірантів, професорсько-викладацького складу мовознавчих кафедр Національного педагогічного університету ім. М.П. Драгоманова та інших вузів України з актуальних проблем східнослов'янського мовознавства. Тематика статей охоплює питання граматичної будови і лексичного складу східнослов'янських мов, етимології і словотвору, історії і взаємодії мов, культурології і стилістики. Об'єктом лінгвістичного аналізу виступають структурні одиниці різних рівнів мовної системи. У полі зору мовознавців питання фонетики, морфології, синтаксису, лексикології, термінології та лексикографії.

Для викладачів, аспірантів, студентів філологічних факультетів, учителів української та російської мов середніх шкіл та гімназій.

ББК 81.2я43

ISBN 966-7201-26-0

© Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова, 2006
© Автори статей, 2006

ЛІТЕРАТУРА

1. Введенская Л.А. Антонимы русского языка // В кн: Введенская Л.А. Словарь антонимов русского языка. — Ростов: Изд-во Ростов. ун-та, 1982. — С. 5-22.
2. Комиссаров В.Н. Проблема определения антонима (О соотношении логического и языкового в семасиологии) // Вопросы языкознания. — 1957. — № 2. — С. 49-58.
3. Куньч З. Риторичний словник. — К.: Рідна мова, 1997. — 341 с.
4. Лисиченко Л.А. Лексикологія сучасної української мови (Семантична структура слова). — Х.: Вища шк., 1977. — 114 с.
5. Львов М.Р. К вопросу о типах лексических антонимов // Русский язык в школе. — 1970. — № 3. — С. 72-76.
6. Львов М.Р. Русская антонимия и ее лексикографическое описание // В кн.: Львов М.Р. Словарь антонимов русского языка: Около 3200 антонимических пар / Под ред. Л.А. Новикова. — 7-е изд., испр. и доп. — М.: АСТ-ПРЕСС, 2001. — С. 3-30.
7. Новиков Л.А. Антонимия в русском языке (Семантический анализ противоположности в лексике). — М.: Изд-во Моск. ун-та, 1973. — 267 с.
8. Пастухова В.Я., Тимофеев В.П. Явление антонимии в русском языке // В кн.: Теория поэтической речи и поэтическая лексикография. — Шадринск: ШГПИ, 1971. — С. 32-65.
9. Полюга Л.М. Про антоніми та їх використання // У кн.: Полюга Л.М. Словник антонімів української мови / За ред. Л. С. Паламарчука. — 2-е вид., доп. і випр. — К.: Довіра, 1999. — С. 5-22.
10. Похлебкин В.В. Словарь международной символики и эмблематики. — 3-е изд. — М.: Междунар. отношения, 1995. — 560 с.
11. Сучасна українська літературна мова. Лексика і фразеологія / За заг. ред. І.К. Білодіда. — К.: Наук. думка, 1973. — 439 с.
12. Тресиддер Дж. Словарь символов. — М.: ФАИР-ПРЕСС, 1999. — 448 с.
13. Українська мова. Енциклопедія. — К.: Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М.П. Бажана, 2000. — 752 с.
14. Языкознание. Большой энциклопедический словарь / Гл. ред. В.Н. Ярцева. — 2-е изд. — М.: БСЭ, 1998. — 685 с.

С.Б. Любарський

ПОЛІСЕМІЯ ТЕРМІНІВ ЗАГАЛЬНОГО ЗЕМЛЕРОБСТВА

В українському мовознавстві актуальним напрямом дослідження є історія формування, структура та семантика національних терміносистем, що зумовлено розширенням функціональних меж мови науки та потребою в унормуванні основи її лексичного складу — термінології. Методологічні засади дослідження термінології в лінгвістиці пов'язані з іменами О.О. Реформатського, Б.М. Головіна, В.П. Даниленко, Д.С. Лотте та ін. Системність термінології розглядається у працях Т.Л. Канделакі, Г.П. Мельникова, Е.Ф. Скороходька. Особливості термінологічної номінації досліджуються Т.А. Журавльовою, М.Н. Володіною, Т.С. Пристайко та ін. Значна частина робіт являє собою лінгвістичний опис конкретних терміносистем, спрямований на виявлення структурно-семантичних особливостей термінолексики окремих галузей науки. Зокрема, в україністиці дослідженню біологічної термінології присвячено праці Л.О.Симоненко, математичної — А.М. Крейтор, геологічної — М.П. Годованої, психологічної — Л.П. Веклинець, педагогічної — Т.О. Бевз, друкарської — Е. Огар, хімічної — Г.В. Наконечної, Н.А. Цимбал тощо. Наше дослідження в цілому присвячене дослідженню української термінології загального землеробства, її системної організації та семантики. Мета пропонованої статті — з'ясування специфіки вияву явища полісемії у цій терміносистемі.

Однією з обов'язкових характеристик терміна вважають його моносемічність, проте більшість науковців схильються до думки, що однозначність — це лише тенденція термінологічних найменувань, однозначність є лише однією з вимог, які ставляться до терміна. Проблему полісемії в термінологічній лексиці

розглядали такі науковці, як Б.М. Головін, В.П. Даниленко, Д.С. Лотте, Т.І. Панько, І.М. Кочан, Г.П. Мацюк, Л.О.Симоненко, О.В.Суперанська та ін. Традиційно багатозначність термінів вважається одним з найголовніших недоліків термінологічної лексики «найсуттєвіший недолік для всіх систем термінів — багатозначність, тобто випадок, коли один термін має два-три або більше значень.» [3, с.9]

У словнику лінгвістичних термінів пропонується таке визначення полісемії: «Полісемія — це вид мовної парадигматики й асиметричного дуалізму мовного знака, наявність в однієї лексеми або одиниці будь-якого мовного рівня кількох значень (лексико-семантичних варіантів), які певним чином пов'язані один з одним.» [6, с.468]. Беззаперечно, що явища полісемії неможливо уникнути ні в загальноновживаній лексиці, ні в науковій мові, адже це, насамперед, — засіб мовної економії. Л.О. Симоненко вважає, що незважаючи на те, що при створенні терміна прагнуть до чіткої регламентованості його лексико-семантичного обсягу (моносемічність, чітко фіксований зміст, зрозумілий кожному поза контекстом), і в термінології не вдається уникнути лексико-семантичних процесів, властивих загальнономовному словнику: полісемії, омонімії, синонімії, антонімії. [5, с.27] Вимога однозначності терміна є одним з найважливіших завдань, яке ставиться при створенні нового терміна, проте реально забезпечити таку умовну однозначність можливо лише в межах однієї терміносистеми. Незважаючи на всі недоліки полісемії як мовного явища, зміна значень термінів є одним з продуктивних способів творення нових термінів.

У результаті лінгвістичного аналізу нами з'ясовано, що полісемія характерна і для термінів загального землеробства, адже цій терміносистемі властиві ті самі процеси, що й загальноновживаній лексиці. В основі полісемії — вторинна номінація, яка полягає у використанні наявних у мові номінативних засобів для найменування нової реалії. Це явище пояснюється тим, що «кореневий словниковий матеріал в порівнянні з кількістю понять, які існують в науці та техніці, надзвичайно обмежений, і часто терміну, який обслуговує цілком визначене поняття надають іншого значення, яке має спільні ознаки з першим значенням.» [3, с.9] Під час постійного розвитку науки і техніки неможливо позначати величезну кількість нових понять новими утвореннями, тому часто для цього використовуються слова з загальнолітературної лексики чи з інших суміжних або несуміжних терміносистем. Людині цілком природно позначати величезну кількість понять на основі асоціацій з попередніми вже добре відомими значеннями. Для термінології семантичний спосіб творення нових найменувань має надзвичайно важливе значення. Цей спосіб творення здебільшого використовувався на початковому етапі формування термінологічної лексики [1, с.100], але і сьогодні він задовольняє потребу найменування нових понять.

У терміносистемах різних галузей функціонують терміни, утворені на основі перенесення значень слів:

Волосок 1. Зменш. до волос. 2. Ниткоподібний відросток з клітин покриву (стебла, гілок, листя і т. ін.) рослини; ворсинка. 3. Тонка металева пружинка, що рухає механізм годинника тощо. 4. Тонкий металевий дротик в електричній лампі, який у наслідок розжарення струмом дає світло. [4, т.1. с.371]

Вузол 1. Місце, де зв'язані кінці чого-небудь; петля затягнута на мотузковій, ливні і т. ін., гудзь, зав'язь. 2. Складне сплетіння, з'єднання чого-небудь; збіг якихось обставин. 3. Речі, зав'язані в хустку або іншу тканину; клунок. 4. Закручене жмутком і приколоте шпильками волосся. 5. Місце, де сходяться, перехрещуються колії, лінії тощо, схрещення, перехрещення. 6. Сукупність механізмів, споруд, що мають одне призначення і розташовані в одному місці. 7. З'єднані разом декілька деталей, що входять до більш складного механізму,

блок. 8. Місце скупчення певних клітин у живому організмі. 9. Місце на рослині, від якого відходить листя або нові пагінці, корені. [4, т.1. с.396]

Голка 1. Тонкий металевий стрижень з гострим кінцем і вушком, у яке всилюється нитка для шиття. 2. Загострений на кінці металевий стрижень різного вигляду і різного спеціального призначення. 3. Лист хвойних дерев, колючка або гострий росток інших рослин. 4. Тверді колючки на тілі деяких тварин. 5. Тонкий загострений кристал чого-небудь. [4, т.1. с.450]

Ключ 1. Знаряддя для замикання та відмикання замка, засува та ін; відмикачка. 2. Знаряддя для загвинчування або відгвинчування гайок, болтів і т. ін., для накручування завідних механізмів тощо. 3. Горішній клиноподібний камінь, який завершує склепіння будинку або арку. 4. Жердина з гачком, за який зачіплюють відро для набирання води з криниці. [4, т.1. с.878]

Лапа 1. Стопа, нога тварини, птаха і т. ін.; лаба. 2. Інструмент, пристрій, вигнутий, розплющений кінець якого служить для підтримування зачіплювання чого-небудь або натискування на щось. 3. Робоча частина ґрунтообробних знарядь. [4, т.2. с.56]

Палець 1. Одна з п'яти рухомих кінцевих частин кисті руки або ступні ноги у людини; пучка, перст, палюх. 2. Кінцева частина лап тварин і птахів. 3. Деталь у вигляді стержня, машинах, механізмах і т. ін., якою звичайно щось підтримується або захоплюється; зубець. [4, т.2. с.519]

Ручка 1. частина предмета, за яку його держать або беруть рукою. 5. Смуга покосу на один захват коси. [4, т.3. с.223]

Чуб 1. Волосся на голові у людини (перев. у чоловіка); чуприна, шевелюра. 2. Жмут шерсті або пір'я на голові деяких тварин; чубайка. 3. Суцвіття трав'янистих рослин; волоть, китиця. [4, т.3. с.779]

Шийка 1. Вузька частина якогось предмета. 4. Частина стовбура, стебла рослини, де коренева система переходить у надземну. [4, т.3. с.804]

Термінологізація загальноновживаного слова відбувається внаслідок перенесення назви з давно відомого поняття на нове за подібністю (метафора) чи за суміжністю (метонімія). Метонімія та метафора в загальноновживаній лексиці використовуються для створення образності, а в термінологічній лексиці служать для створення нових номінацій. Метафора — завжди порівняння в якому приховане і переосмислене значення зіставляється з буквальним значенням на основі його внутрішньої форми. [7, с.161] Метафоричне перенесення може відбуватися на основі подібності зовнішнього вигляду предметів:

Можна порівняти: **вал** — «високий земляний насип (окіп) навколо поселення, міста або фортеці для захисту від ворога» [4, т.1, с.158] та «протиерозійна земляна гідротехнічна споруда на схилах для затримки води та її перерозподілу» [2, с.22], підставою для метафоричного перенесення є сема «захисний земляний насип»;

Грядя — «1. Витягнута в довжину височина, гірське пасмо. 2. Смуга, ряд однорідних предметів.» [4, т.1, с.489] і «сформована у вигляді смуги поверхня». [2, с.41] Спільною семою в даному прикладі є «смуга», зовнішня подібність обробленої поверхні ґрунту призвела до появи нового терміна в землеробстві.

Скиба — «Відрізаний ножом великий плоский шматок чого-небудь їстівного (хліба, кавуна і т. ін.); [4, т.3. с.302] та «частина ґрунту, відокремлена від необробленого масиву одним корпусом полицевого плуга». [2, с.149] Спільною семою в даному випадку є «відрізаний шматок чого-небудь».

Грудка — «Щільно стиснутий кусок якоїсь речовини, переважно м'якої, розсипчастої, крихкої.» [4, т.1. с.487] та «ґрунтовий агрегат округлої форми

діаметром 3-10 мм без граней і гострих ребер» [2, с.38]. Підстава для перенесення значення — сема «невеликий округлий предмет» та ін.

Також причиною для метафоричного перенесення може бути функціональна подібність:

Компас — «прилад для визначення сторін світу, у якому намагнічена стрілка завжди показує на північ.» [4, т.1, с.873] і **компаси** — «бур'яни, листки яких вузькою частиною (ребром) спрямовані на південь і на північ, а широкою — на захід і на схід». [2, с.16] Підставою для перенесення є спільна сема «визначення сторін світу».

Індикатор — «прилад для визначення, вимірювання, записування фізичних величин (тиску, навантаження тощо)». [4, т.1, с.790] і **індикатори** — «бур'яни, яким властива виражена пристосованість до певних умов середовища (реакції ґрунтового розчину, засоленості тощо): щавель, хвощ вказують на кисле ґрунтове середовище; полин, курай — на засоленість ґрунту.» [2, с.15] Спільною семою в даному випадку є «визначення, позначення чого-небудь».

Як зазначалося вище, для термінологічної лексики, крім метафори, властиві метонімічні перенесення. Метонімія — це механізм мови, який полягає в регулярному чи випадковому переносі імені з одного класу об'єктів чи одного об'єкта на інший клас чи окремих предмет, який асоціюється з даним за суміжністю.

Вторинна номінація може відбуватися на основі метонімічного перенесення значень «процес — наслідок»:

Обвал — «купа каміння, землі, снігу і т. ін., що звалилася з гори, кручі, скелі і т. ін. або частина земної поверхні з слідами відпаданя, відвалювання маси землі; круча, обрив». [4, т.2, с.384] та **обвал** — «відривання зі схилів під дією сили тяжіння великих мас гірських порід». [2, с.95]

Можливий метонімічний перенос на основі «властивість — кількісний показник»:

Водопроникність ґрунту — властивість ґрунту пропускати через себе воду. Кількісно виражається товщиною шару води, яка надходить в ґрунт через її поверхню за одиницю часу. [2, с.31];

Вологоємність ґрунту — властивість ґрунту поглинати і утримувати певну кількість вологи. Розрізняють повну, капілярну і найменшу або польову вологоємність ґрунту. [2, с.32];

Пластичність ґрунту — технологічна властивість, яка характеризується здатністю ґрунту приймати надану йому в зволоженому стані форму без утворення тріщин і зберігати її після припинення дії на ґрунт зовнішніх сил. Виражається числом пластичності ґрунту в процентах, яке встановлюється за різницею вмісту вологи при верхній і нижній межі пластичності. [2, с.116];

Повітропроникність — властивість ґрунту пропускати через себе повітря. Вимірюється кількістю повітря в мілілітрах, яке проходить при певному тиску за одиницю часу через площу перерізу ґрунту 1 см квадратного при товщі шару 1 см. [2, с.117];

Теплоємність — властивість ґрунту поглинати тепло. Виражається кількістю тепла в калоріях, необхідного для нагрівання або охолодження 1 г (вагова теплоємність) або 1 см кубічний (об'ємна теплоємність) ґрунту на 1С. [2, с.157];

На основі аналізу семантичної структури наявних в термінології загального землеробства багатозначних термінів виділяємо зовнішньосистемну і внутрішньосистемну полісемію.

Особливість зовнішньосистемної полісемії полягає в тому, що один із лексико-семантичних варіантів функціонує поза межами терміносистеми (в загально-

вживаній лексиці, чи у складі інших терміносистем). Наприклад: **культура** (землероб.) — рослини певного виду, які вирощують на сільськогосподарських угіддях з метою виробництва рослинницької продукції. [2, с.83]; **культура** (загальножив.) — сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії. [4, т.2. с.33]; **агрегати** ґрунтові (землероб.) — ґрунтові окремоті, які утворилися з елементарних ґрунтових частинок в результаті їх злипання і склеювання під впливом фізичних, хімічних, фізико-хімічних і біологічних процесів. [2, с.3]; **агрегат** (загальножив.) — кілька різнотипних машин, конструктивно з'єднаних в одне ціле для спільної роботи. [4, т.1. с.17]; **смуга** (землероб.) — штучно виділена частина сільськогосподарського угіддя чи ріллі, на якій висаджені чи посіяні рослини. Це може бути лісосмуга, засаджена деревами, чи чергування смуг з різними культурами в ґрунтозахисних сівозмінах. [2, с.149]; **смуга** (загальножив.) — видовжена, обмежена чим-небудь частина якоїсь поверхні, простору, що виділяється на загальному фоні своїм виглядом, кольором і т. ін. [4, т.3 с.345]; **попередник** 1. Той, хто перебував, жив, працював або виконував якісь функції де-небудь перед кимсь. [4, т.3. с.796]; **попередник** (землероб.) — сільськогосподарська культура або чистий пар, які займали поле перед сівбою наступної культури. [2, с.122]; **деградація** 1. біол.. Спрощення будови й функцій організмів внаслідок зміни умов існування. 2. Поступове погіршення, втрата якихось якостей, властивостей; занепад, виродження. [4, т.1. с.521]; **деградація** (землероб.) — процес зниження родючості та погіршення інших властивостей ґрунту під впливом природних факторів (водна і вітрова ерозія тощо) та нераціональної господарської діяльності людини. [2, с.42] тощо.

При внутрішньосистемній полісемії всі лексико-семантичні варіанти належать до однієї терміносистеми, такий вид багатозначності менше характерний для термінології загального землеробства (наприклад, метонімічні перенесення значення: **посадка** 1. Дія за значенням садити; садіння, насадження. 2. Посаджені де-небудь дерева, кущі. [4, т.2. с.820]; **посадка** — поле, засаджене розсадою, саджанцями чи органами вегетативного розмноження сільськогосподарських культур. [2, с.124]).

Отже, можна стверджувати, що явище полісемії властиве терміносистемі загального землеробства повною мірою і реалізується за допомогою метафоричних і метонімічних перенесень. У термінології загального землеробства переважає зовнішньосистемний розвиток значень на основі метафоричних перенесень.

ЛІТЕРАТУРА

1. Даниленко В.П. Русская терминология: Опыт лингвистического описания. — М.: Наука, 1977. — 246 с.
2. Загальне землеробство. Термінологічний словник / За ред. В.О.Єщенко. — Умань: УВПП, 2002. — 171 с.
3. Как работать над терминологией. Основы и методы. — М.: Наука, 1968. — 76 с.
4. Новий тлумачний словник української мови / Укл. Яременко В.В., Сліпушко О.М.; Відп. ред. Якунін Д.Б. — К.: Аконт, 2003. — Т. 1-3.
5. Симоненко Л.О. Формування української біологічної термінології. — К.: Наукова думка, 1991. — 149 с.
6. Селіванова Олена Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія. — Полтава: Довкілля, 2006. — 716 с.
7. Панько Т.І., Кочан І.М., Мацюк Г.П. Українське термінознавство. — Львів: Світ, 1994. — 215 с.